

ТЕМА 7. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХІХ СТ.

План

1. Основні риси культурного процесу.
2. Типологічна новизна художньої культури.
3. Художні напрями в українському мистецтві ХІХ ст.

В історії культури ХІХ ст. посідає особливе місце; це була доба, коли європейська цивілізація, що очолила світовий економічний, політичний, соціальний і культурний процес, досягла зрілості та завершеності. Світ людини ХІХ ст. якісно перетворився. Після проголошення «Декларації прав людини та громадянина» розпочалося формування громадянського суспільства. Наприкінці ХІХ ст. більшість країн Європи вже мали конституції з визначенням громадянських прав, а в багатьох державах діяли законодавчі органи, що дотримувалися загального виборчого права. В середині століття у більшості країн Європи здійсненим фактом стала індустріалізація, або промисловий переворот класичного зрачка. Відбувся якісний стрибок у галузі техніки. Продовжувався процес формування наукового світогляду. Саме на його ґрунті створювалася нова культура, де експериментальна наука поступово захопила домінуючі позиції. Свідомостями цього стали успіхи у фізиці та хімії, перш за все відкриття закону збереження та перетворення енергії **Роберта Маса** (1814–1878), **Джеймса Джоуля** (1818–1889), **Германа Гемгольца** (1821–1894). Це час створення еволюційної теорії **Чарльзом Дарвіном** (1809–1882), яка змінила усю тогочасну наукову парадигму. Завдяки періодичній системі елементів **Дмитра Менделєєва** (1834–1907) було доведено внутрішній зв'язок між усіма відомими видами речовин.

Прогресу природничих наук в Україні сприяв розвиток університетської освіти. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені **Михайлом Остроградським** (1862–1923). Фундатором

сучасної фізичної хімії став **Микола Бекетов** (1827–1911), який очолював кафедру хімії Харківського університету. У 1886 р. в Одесі зоолог **Ілля Мечников** (1845– 1916) і мікробіолог **Микола Гамалія** (1859–1949) заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. **Данило Заболотний** (1866–1929) і **Володимир Високович** (1854–1912) зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя осно- вположника військово–польової хірургії **Миколи Пирогова** (1810–1881); тут він намагався зробити більш демократичною систему освіти, став опікуном на- вчального округу в Одесі, потім – у Києві. Слід назвати і геніального українсь- кого винахідника **Миколу Кибальчича** (1853–1881), ім'ям якого названо кра- тер на Місяці; саме він запропонував ідею ракети для польотів у космос

Всебічна модернізація життя, успіхи технічного, економічного та соціа- льно-політичного розвитку європейських країн сприяли поширенню ідеї суспі- льного прогресу, утвердженню оптимістичного світогляду. Історія людства ба- чилась тепер як цілісний процес, на вершині якого перебували цивілізовані кра- їни Заходу.

Світоглядні уявлення європейської людини цієї доби формувалися під безпосереднім впливом принципу історизму. Інтерес до історичної науки над- звичайно зріс вже у першій половині століття. Історики й філософи прагнули з'ясувати закономірності різних періодів світової історії, намагалися перекину- ти місток між минулим, сучасним і майбутнім, використати об'єктивні закони історії для розбудови «досконалого» суспільства. У багатьох європейських кра- їнах на початку ХІХ ст. зростав інтерес до національної історії: створювалися історичні товариства, засновувалися музеї, видавалися історичні журнали, роз- вивалися національні школи істориків.

В Україні, в сформованому тоді середовищі інтелігенції, ця тенденція знайшла широкий відгук. Першу збірку українських народних пісень видав

Микола Цертелєв (Церетелі, 1790–1869) у 1819 р., це був «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень». Три збірки підготував і видав ректор Київського університету **Михайло Максимович (1804–1873)**. **Іван Срезневський (1812–1880)**, крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності, повноправності української мови. Дослідником, який поєднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів та активну громадянську позицію, був історик **Микола Костомаров (1817–1885)**. Підсумком його досліджень стали 16 томів «Исторических монографий» і шеститомна «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету **Володимира Антоновича**. Він розгорнув небувалу джерелознавчу діяльність (етнографічні експедиції, видання фольклорних збірочок, археологічні розкопки) та виховав плеяду блискучих українознавців, серед яких найвизначніша фігура вітчизняної історичної школи **Михайло Грушевський (1866–1934)**. Неперевершеним дослідником козацтва був **Дмитро Яворницький (1855-1940)**, який видав капітальну «Історію запорізьких козаків», серію монографій про козацьких ватажків, популярні нариси, художні альбоми, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток матеріальної культури епохи козацької України. Першою жінкою професором історії у Російській імперії стала **Олена Єфименко (1848–1918)**. Головна тема її наукових праць – історія України, яку вона відстоювала як самостійну науку.

Визначною подією в українському науковому житті XIX ст. стало заснування у 1873 р. «Літературного товариства ім. Шевченка», що через кілька років під назвою «Наукове товариство ім. Шевченка» перетворилося у першу академічну наукову організацію. Серед його членів були І. Франко, І. Крип'якевич, А. Ейнштейн, М. Планк, А. Мазон, Д. Гільберт. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган НТШ – «Записки Наукового

товариства ім. Шевченка». З 1895 р. М. Грушевський став його редактором, а з 1897 р. – головою НТШ. За часи його керівництва було видано близько 800 томів наукових праць, серед них 112 томів «Записок».

В контексті світового розвою новий імпульс одержувала і українська філософська думка. У першій половині ХІХ ст. формувалася київська релігійно- філософська школа (В. Карпов, О. Новицький, Й. Михневич, С. Гогоцький, П. Авсенєв, П. Юркевич). Проблеми взаємозв'язку мови і мислення ґрунтовно досліджував **Олександр Потебня** (1835–1891). Філософію нової української національної ідеї розробляв **Трохим Зіньківський** (1861–1891), вважаючи її запорукою «поступу й культури національних організмів».

Науково-технічний прогрес у ХІХ ст. сприяв розвитку всіх сфер тогочасного художнього життя. Розширювався «світ» культури, бо виникали якісно нові, технічні мистецтва (фото, кіно), а також дизайн як особливий вид естетичної творчості. Відкриття у серпні 1839 р. фотографії Дагером та геніальна здогадка братів Огюста і Луї Люм'єрів, які поєднали фотографічну плівку з проєкційним ліхтарем, привели до появи у 1895 р. кіномистецтва.

ХІХ ст. привнесло в художню творчість стильову та жанрову різноманітність. При цьому всіх великих майстрів при їхній яскравій індивідуальності об'єднувало усвідомлення неповторної цінності людської особистості. В художній культурі України ХІХ ст. можна виділити два періоди.

1. Культура першої половини ХІХ ст. розвивалася під могутнім впливом ідей національно-культурного відродження. Її започаткував **Іван Котляревський** (1769–1838); його славнозвісна «Енеїда» відкривала багатющу скарбницю народної мови, привертала увагу до героїчного минулого України, додавала оптимізму в складних умовах поневолення. На західноукраїнських землях будителями національного духу виступали об'єднані в гурток «Руська трійця» **Маркіян Шашкевич** (1811–1843),

Іван Вагілевич (1811–1866) та **Яків Головацький** (1814–1888), зусиллями яких виданий альманах «Русалка Дністровая» (1837). Це епоха розквіту класицизму і романтизму, що боролися, співіснували та взаємодіяли між собою, бо створювали різні образи світу та людини.

2. Розвиток вітчизняної культури другої половини XIX ст. відбувався під великим впливом творчості **Тараса Шевченка** та **Миколи Гоголя**, що піднесли її до світового рівня. Основними напрямками художньої культури, які поспідовно змінювали один одного, були критичний реалізм, імпресіонізм, а з кінця століття – символізм і модерн з їх особливими художніми моделями світу.

У класицизмі першої половини XIX ст. домінувала архітектура. У Парижі та Лондоні, Берліні та Санкт-Петербурзі з'явилися численні архітектурні ансамблі, які додали головним європейським столицям неповторного вигляду. За часів правління Наполеона I у Франції склався стиль *ампір* (фр. empire – імперія). Ампірні споруди відрізнялися монументальністю й урочистістю, часто прикрашалися військовою атрибутикою, бо були покликані прославляти перемоги імператора. Ампір став варіацією пізнього класицизму. На XIX ст. прийшлися етапи зрілого, або високого та пізнього українського класицизму; найбагатша його спадщина на Лівобережжі, Слобожанщині та півдні України. Саме тут вітчизняний класицизм виявився у всій стильовій повноті: вирішенні міських ансамблів, реконструкції старих міст і плануванні нових, гармонійному поєднанні архітектурних об'єктів з природним оточенням. В Україні плідно працювали Дж. Кваренга, Ж. Тома де Томон, Ч. Камерон, А. Захаров, А. Мельников, Ф. Боффо, Ф. Ельсон. Здобули освіту в Петербурзі й Москві архітектори, які все життя працювали в Україні: **Петро Ярославський** (1750 – після 1810), **Андрій Меленський** (1766–1833), **Павло Дубровський** (нар. 1783), **Вікентій Беретті** (1781–1842). Вітчизняний класицизм більше представлений у світській архітектурі, значно менше – у сакральній. При плануванні міст

обов'язково виділявся адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися величні будівлі урядових установ. Квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту мали відкритий характер. Громадські споруди будувалися не тільки з урахуванням їх призначення; серед головних задач архітектора – створення внутрішнього комфорту (висока стеля, вентиляція, освітлення).

У XIX ст. активно забудовувалися нові міста на півдні України – Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Миколаїв, Одеса. За проектом одного з найяскравіших митців ампіру **Жана Тома де Томона** в Одесі було споруджено славетний оперний театр. Одночасно відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я. Архітектурний стиль Києва визначався А. Меленським. За його проектом споруджені пам'ятник на честь повернення місту магдебурзького права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, що постраждав від пожежі 1812 р. У 1837–1843 рр. за проектом В. Беретті споруджена будівля Київського університету. Упорядковувалися такі міста, як Харків і Полтава; монумент на честь Полтавської перемоги (Ж. Тома де Томон) і дзвіниця Успенського собору в Харкові (В. Васильєв, А. Тон) увічнили пам'ять про боротьбу проти іноземних загарбників.

Майстерність і талант українського народу проявився у палацово-паркових ансамблях. Народні майстри створили видатні шедеври архітектури та садово-паркового мистецтва: палац Розумовського в Батурині в живописній місцевості над Сеймом; палац Галагана в Сокирницях на Чернігівщині, до якого прилягає лісопарк площею майже 600 десятин, парк «Олександрію» на березі Росі в Білій Церкві та знамениту «Софіївку» в Умані.

Романтизм (фр. romantisme) – охопив найрізноманітніші сфери життя європейського суспільства – від філософії і політичної економії до моди на

костюми і зачіски, а його характерними ознаками в мистецтві стали заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів. Романтизм як художній напрям ХІХ ст. вибрав духовне життя суверенної особистості, що живе насамперед почуттями. Він поетизував прагнення особистості до повної самореалізації – у мистецтві, науці, політиці тощо.

Становлення українського літературного романтизму відбувалося паралельно з розвитком етнографії, історії, фольклористики, виявом чого були збірки українських пісень М. Максимовича та І. Срезневського, усної народної творчості П. Лукашевича, а також публікації Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, О. Бодянського. Першою школою вітчизняного романтизму була харківська з її двома гуртками 20-х – 30-х рр., створеними під проводом І. Срезневського. Другим осередком романтизму уже з багатшим на жанри і мистецькі засоби літературним творчим доробком, з виразнішим національно-політичним обличчям, став Київ 30-х – 40-х рр. з М. Максимовичем, П. Кулішем і Т. Шевченком. Філософія романтизму професорів Київського університету, поєднана з вивченням української народної творчості, історії та ідеями слов'янофільства, вплинула на формування Кирило-Мефодіївського братства. Автор його програми – «Книги буття українського народу» – М. Костомаров зібрав навколо себе гурток молодих ентузіастів, серед яких були М. Гулак, О. Навроцький, В. Білозерський, Д. Пильчиков, М. Савич, Г. Андрузький, І. Посяда, О. Тулуб, П. Куліш. За словами останнього, «се була молодіж високої чистоти душевної». Третім центром українського романтизму став журнал «Основа» (1861–1862), навколо якого згуртувалися В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш та Т. Шевченко, а також О. Стороженко – автор повістей і оповідань з фантастичними сюжетами й мотивами, поети-лірики Я. Щоголев і Ю. Федькович. Відкриваючи значення та вагу народної поезії і народного мистецтва для розвитку й зростання літератури та історичних пам'яток і досліджень для національного самовизначення, український романтизм

спричинився одночасно з цим до вироблення й усамостійнення української літературної мови й до удосконалення поетичних засобів.

В українській музиці романтизм проявився передусім у творах композиторів, які широко використовували багаті традиції українських народних пісень. **Семен Гулак-Артемівський** (1790–1865) створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Перлиною української вокальної класики стали

«Вечорниці» **Петра Ніщинського** (1832–1896). Мелодичним багатством, співучістю, драматичною напруженістю приваблювала слухачів опера **Миколи Аркаса** (1853–1909) «Катерина» за поемою Т. Шевченка. Епохою в музичному житті України стала творчість **Миколи Лисенка** (1842–1912) – великого композитора, блискучого піаніста віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця й активного громадського діяча демократичного напрямку. Його опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба» увійшли до скарбниці світової музичної культури.

У живописі першої половини XIX ст. багатьох романтиків приваблювала Україна – «нова Італія», як її називали. Красі українського села, поєднанню людини і природи присвятив свою творчість **Василь Штернберг** (1818–1845), який працював у портретному, побутовому і пейзажному жанрах. Його «Переправа через Дніпро біля Києва» стала видатним твором українського романтизму. В. Штернберг товаришував з Шевченком, йому належить художнє оформлення «Кобзаря». З ними близько спілкувався видатний художник-мариніст **Іван Айвазовський** (1817–1900), який значну частину життя провів у Феодосії. У його живописі звучала й українська тема («Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки», унікальна для художника жанрова картина «Весілля на Україні»).

Зовнішні обставини (заслання, заборона малювати) перешкождали розкритися у повній мірі живописному таланту Т. Шевченка, з образотворчої

спадщини яко- го збереглося понад вісімсот творів живопису і графіки. Саме шевченківська

«Катерина» вважається центральним твором в історії українського романтичного живопису.

У середині XIX ст. впливовою течією української художньої культури став *реалізм* (лат. *realis* – суттєвий, дійсний; *res* – річ). Його основа – безпосереднє, живе і неупереджене сприйняття та правдиве відображення дійсності. Головний принцип реалізму типізація – виявлення суттєвого в життєвих явищах і правдивість показу типових характерів у типових обставинах. В українській літературі реалізм прийшов на зміну романтизмові, від якого перейняв захоплення етнографізмом та героїзацію історичних постатей. Його основоположником є **Тарас Шевченко** (1814–1861). Серед його творів славетний «Кобзар», драма «Назар Стодоля», написані російською мовою щоденник та автобіографія, а також повісті, історико-археологічні записки, статті, численні листи. Т. Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Т. Шевченка – символи української культури.

Не менш видатною її постаттю став **Микола Гоголь** (1809–1852). Викриваючи самодержавно-кріпосницький лад у «Ревізорі» та «Мертвих душах», співчутливо зображуючи маленьких людей в повістях «Невський проспект»,

«Записки божевільного» і «Шинель», сміливо демократизуючи літературно-художню мову, він по-новаторському руйнував кордони реалізму, збагачуючи його досягненнями романтизму, синтезом сатири і лірики, мріями про прекрасну людину та щасливе майбутнє батьківщини.

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася у літературній творчості **Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Леоніда Глібова,**

Іва- на Нечуя-Левицького, Панаса Мирного (Рудченка). У 70-ті рр. у літературу прийшов **Іван Франко** (1856–1016). Людина різнобічно обдарована, він про- явив себе в поезії і прозі, драматургії і публіцистиці, новелістиці та літератур- ній критиці.

Становлення українського національного театру дещо відставало від літе- ратурного розвитку. Першими українськими постановками стали «Наталка Полтавка»(1819) і «Москаль чарівник» І. Котляревського у Полтавському лю- бительському театрі. Професійна ж українська трупа була створена тільки на початку 80-х р.

Ідея правдивого відображення життя народу, критика несправедливості співзвучна і українському образотворчому мистецтву. Багато художників-передвижників були родом з України: **Микола Ге** (1831–1894), **Олександр Литовченко** (1835–1890), **Микола Ярошенко** (1846–1898). Уродженець сло- бідського Чугуєва, великий український художник-реаліст **Ілля Рєпін** (1844–1930) залишив багату й різноманітну мистецьку спадщину. Видатним майстром побутового жанру був **Микола Пимоненко** (1862–1912). Його роботи на тему селянського життя відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною майстерністю. Синтез мистецтва з національною самосвідомістю відбувався в творчості **Сергія Васильківського** (1854–1917). Свою майстерність і натхнен- ня він повністю присвятив Україні; це пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожа- нщини тощо. Одночасно він збирав і вивчав пам'ятки старовинного українсько- го мистецтва. У 1900 р. С. Васильківський спільно з художником **Миколою Самокишем** (1860–1944) створив альбом «З української старовини» з комента- рями Д. Яворницького. Визнанням не тільки художньої, а й наукової цінності альбому є його сучасні перевидання.

Продовженням реалістичної тенденції в нових умовах став *імпресіонізм* (фр. *impression* – враження) – художній напрям, що базувався на принципі без- посередньої фіксації вражень, спостережень, співпереживань. Він

сформувався у французькому живописі 70-х рр. Найважливішим правилом імпресіоністів стала робота на пленері – відкритому повітрі, завдяки чому у пейзажах з'явилося відчуття виблискуючого сонячного світла, руху повітря, барвистості природи. В українському мистецтві імпресіоністичні ідеї з'явилися у роботах художників-реалістів **Архипа Куїнджі** (1842–1910), **Фотія Красицького** (1873–1944), і особливо **Олександра Мурашка** (1875–1919), – майстра психо-логічного портрета, автора відомої картини «Похорон кошового». Справжніми майстрами імпресіоністичного пейзажу стали **Іван Труш** (1869–1941) та **Микола Бурачек** (1871–1942); розквітав талант **Олекси Новаківського** (1872–1935), який творив у дусі символічного імпресіонізму.

На зламі XIX–XX ст. як заперечення реалізму виник *символізм* (фр. symbolisme). Символ – поетичний троп, що ґрунтується на умовному визначенні певного явища чи поняття через інше на підставі подібності. За його допомогою митці прагнули стисло і яскраво передати певну думку. Елементи символізму помітні у творчості **Миколи Вороного, Грицька Чупринки, Олександра Олеся, Якова Савченка, Олекси Слісаренка, Дмитра Загула**. Вершинним виявом українського символізму стала збірка **Павла Тичини** (1891–1967) «Сонячні кларнети» – своєрідна й унікальна в європейському символізмі «музична симфонія» (А. Шамрай). Вітчизняні художники-символісти намагалися знайти синтез кольорів і ліній, який висловлював їхні ідеї. Елементи символізму і його впливи наявні у живописі **Юхима Михайлова, Михайла Жука, Анатолія Петрицького, Павла Ковжуна, Льва Геца, Осипа Сорохтея**. Символізмом позначена й рання театральна творчість **Леся Курбаса** (1887–1957) і його Молодого Театру.

Модерн (фр. moderne – новітній, сучасний) – напрям в мистецтві кінця XIX – початку XX ст., що в першу чергу виявився в архітектурі, образотворчих і декоративно-прикладному мистецтвах. Представники модерна використовували нові техніко-конструктивні засоби, вільне

планування, своєрідний архітектурний декор для створення незвичайних, підкреслено індивідуалізованих творів. Ідейним та організаційним центром формування українського модерну став Харківський літературно-художній гурток, при якому в 1912 р. був утворений архітектурно-художній відділ на чолі з С. Васильківським та архітектором С. Тимошенком. Саме з модерном пов'язаний національний стиль в українській архітектурі кінця XIX – початку XX ст. Його особливість полягала в поєднанні традицій та інновацій, примхливого з народним, вишуканого із серійним. Класичним зразком українського модерну став Будинок з химерами архітектора **Владислава Городецького** на вул. Банковій у Києві. До найвидатніших споруд цього стилю належать будівля Харківського художнього училища **Костянтина Жукова** та **Михайла Пискунова**.

Модерна хвиля, яка сприймалась поколінням на зламі століть запорукою національного відродження, увібрала в себе всі види художньої творчості. В музиці популярними стали обробки народних пісень, в яких композитори збирали лише фольклорний поетичний текст, а музичний матеріал складався відповідно до сучасного їм настрою (славетні «Щедрик» та «Дударик» С. Леонтовича, «Колискова» В. Барвінського та О. Кошиця, «Гагілка» С. Людкевича). Новий музичний стиль, який об'єднував динаміку фольклорної виразності і кращі традиції української класики. У цьому напрямі розвивалася творчість **Миколи Леонтовича** (1877–1921), **Миколи Леонтовича** (1877–1921), **Кирила Стеценка** (1882–1922), **Якова Степового** (1883–1921), які по-новаторському осмислювали мистецьку спадщину М. Лисенка.

В українській літературі модерн зародився у 90-х рр. Серед найяскравіших його представників – **Михайло Коцюбинський** (1864-1913). Важлива риса вітчизняного літературного модерну – жіноча мистецька традиція; наприкінці XIX ст. постала плеяда талановитих українських авторок, серед яких: **Наталя Кобринська** та **Наталка Полтавка** (Надія Кибальчич-

Симонова), **Любов Яновська** та **Уляна Кравченко**, **Дніпрова Чайка** (Людмила Василевська) та **Грицько Григоренко** (Олександра Судовщикова Косач), **Людмила Старицька-Черняхівська** та **Ольга Кобилянська**. Найвизначнішою постаттю, фунда- тором інтелектуального напрямку українського літературного модерну виступила **Леся Українка** (1871–1913), яка збагатила його філософічністю, психологі- змом, високою художністю образів, символікою мови, модерною лексикою. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня», яка стверджує ідеали духовності, гармонії і краси.

Висновки

1. Духовний світ людини XIX ст., залученої до європейської цивілізації, якісно перетворився під впливом науково-технічного прогресу, індустріалізації, урбанізації, демократизації політичного життя, секуляризації, зростання ролі освіти, зміни соціального статусу жінки тощо.
2. Розвиток вітчизняної художньої культури XIX – початку XX ст. представлений класицизмом, романтизмом, реалізмом, імпресіонізмом, символізмом та модерном. Прогрес науки і техніки сприяв бурхливому розвитку всіх сфер художнього життя; виникненню дизайну, а також технічних видів мистецтва – фотографії та кіно.

Протягом усього століття зусиллями передової вітчизняної інтелігенції готувався ґрунт для духовного відродження нації, відновлення її державності. Українська культура, попри несприятливі політичні обставини, досягла вида- тних успіхів. Талановиті вчені й митці створили класичні твори, що стали ваго- мим внеском у скарбницю світової духовності.